УДК 394.3

Д.И. Умәров

ДӨНЬЯ КАРТИНАСЫ КОНТЕКСТЫНДА ТАТАРЛАРНЫҢ ТРАДИЦИОН БИЮ КУЛЬТУРАСЫ

Семантический статус хореографического фольклора позволяет выбрать его в качестве объекта научного рассмотрения. В статье раскрывается проблема исследования танцевальной культуры. Рассматриваются истоки происхождения танца, эволюция обрядовых и традиционных народных танцев, их сакральные функции. Поднимается проблема исследования этнической танцевальной культуры, а также освещаются вопросы, связанные с методикой преподавания фольклорного танца.

Ключевые слова: Традиционная культура, танцевальная культура, этнохореология, фольклор, пляска и танец, культурная идентичность, национальная идентичность, кинетография, запись танца.

The semantic status of choreographic folklore allows you to choose it as an object of scientific consideration. The article reveals the problem of dance culture research. The origin of dance, the evolution of ritual and traditional folk dances, their sacred functions are considered. The problem of the study of ethnic dance culture is raised, as well as issues related to the methodology of teaching folk dance are highlighted.

Key words: Traditional culture, dance culture, ethnochoreology, folklore, dance, cultural identity, national identity, kinetography, record dance.

Бию мәдәният тарихының буеннан буена аның белән янәшә атлый, биюнең башлангычы архаик җәмгыятьләргә барып тоташа. Сәнгать төре буларак ул тулысынча XVII гасырда гына формалашкан булса да, бию культурасы кешелек бергәлеге кебек үк борынгы. Биюне һәм аның тарихын тикшерүчеләр биюнең барлыкка килүен мифологик дөнья һәм ритуаль-йола эшчәнлеге белән бәйләп өйрәнәләр. Аларның кайберләре биюне һөнәри контекста, үзенчәлекле иҗади эшчәнлек буларак, таррак кысада карый. Безнең күзлектән, бию милли һәм этник тәңгәллекнең иң мөһим факторларыннан берсе буларак карарга мөмкин, бигрәк тә сүз йола һәм традицион халык биюләренең тарихи эволюциясе турында барганда. А.С. Фомин «биюнең табигате турында белемнәр формалаштыру аны өйрәнүдә төп мәсьәләләрнең берсе булып тора», дип саный, бию культурасын тикшерү мәдәният тарихын тулаем өйрәнү контекстында алып барылырга тиеш, чөнки бию синкретик пространство-вакыт сәнгате буларак, мәдәният өчен мөһим мәгънәләрне гәүдәләндерә һәм символик мәгънәләрне саклый [Фомин, с. 26]. Бию культурасын без «микрокультура» дип саный алабыз, ул көндәлек культура турында да, традицион мәдәниятнең тылсымга ия өлеше турында да фикер йөртергә мөмкинлек бирә. И.А. Герасимова «по мудрым движениям... можно судить о проявленности

особых аспектов сознания, определяющих специфику когнитивной ситуации в ту или иную конкретно-историческую эпоху» дип яза [Герасимова, 1998, с. 40]. Без аның белән килешәбез. Бу очракта бию культура мәгънәләрен саклаучы мәдәният тексты буларак анализланырга мөмкин.

Хәзерге әдәбиятта без биюнең төрле дефинициялəрен очрата алабыз: тарын да, киңен дә. Д.Ш. ван Кэмпка ияреп, биюне формальләштерелгән, махсус кануннар, матурлык һәм грациялелек принциплары нигезендә башкарыла торган ритмик хәрәкәт дип билгели алабыз; ул музыка астында башкарыла һәм ритмик хәрәкәтләрдән тора; максаты – аралашу яки тарих сөйләү, ритуал, хисләрне яки мәгънәләрне җиткерү, ягъни биючеләрне мәдәни идентификацияләү өчен нигез булган мәдәни мәгънәне бирү, дип нәтиҗә ясыйбыз [Кэмп, с. 21].

Биюне өйрәнүгә караганда бию культурасын тикшерү комплекслы һәм киңрәк булырга мөмкин. Бию культурасы халык бию традициясе контекстында карала ала, ул тулаем алганда милли, халык традицияләре белән тыгыз бәйләнгән. Е. Самойленко фикеренчә, «танцевальную культуру можно определить, как систему, в общем виде представляющую собой способ бытования танца в повседневной культуре. В этом случае имеем следующую иерархию: культура – культура повседневности – танцевальная культура, где танцевальную культуру следует считать одним из элементов или, иначе, микрокультурой в границах повседневной культуры» [Самойленко, с. 149]. Әлеге карашка һәм биюнең мәкалә авторы тарафыннан ассызыкланган структурасына (аңа бию үзе һәм көндәлек бию керә) ияреп, без бию культурасын милли һәм этник тәңгәллекне формалаштыруга йогынты ясый торган мөһим элемент буларак анализлый алабыз.

Халык биюе аутентик фольклор шартларында гына яшәми, сәхнә мәйданы да аның яшәү тирәлегенә әверелеп бара. Без халык һәм халык-сәхнә биюен аерабыз. Әгәр беренчесе, тарихи контекстта мәдәни мәгънәләрне теркәсә һәм этнос тормышын чагылдырса, икенчесе, шушы мәгънәләргә таянып, этник тәңгәллек формаларын аңлы рәвештә тарата, ул мәдәни хәтер функциясен үти һәм дидактик аспектлы булуы бәхәссез. Халык-сәхнә биюе сәхнәгә профессиональ хореографлар тарафыннан куела, алар халыкның бию мәдәнияте тарихын йә үзләре өйрәнәләр, йә этнографик тикшеренүләргә таяналар. Шул рәвешле, халык-сәхнә биюендә халык традицион биюләренең төп элементлары саклана һәм яңадан торгызыла. Шуның белән бергә, безнең экспедицияләр һәм фольклор тикшеренүләре барышында шунысы ачыкланды: еш кына безнең информаторлар куллар торышындагы, фигуралар эзлеклелегендәге һ.б. мәгънәви төсмерләрне үзләре дә хәтерләмиләр яки бөтенләй белмиләр. Шул рәвешле, без бию язмаларын мәдәни-тарихи тикшеренүләр белән тулыландыру зарурлыгы алдында калабыз. Алар хәрәкәтләрнең башлангыч мәгънәләрен ачыкларга мөмкинлек бирә.

Бию культурасына багышланган әдәбиятта еш кына «танец» һәм «пляска» сүзләре синонимнар буларак кулланыла. Әмма бу бик үк дөрес түгел кебек. Рус телендә «танец» сүзе кулланылышка шактый соң керде һәм башта спонтан халык биюен түгел, ә сарай биюен, куртуаз, дөньяви биюне белдерде. О.М. Герасимов фикеренчә, «пляска – это нечто спонтанное, импровизационное, а танец – это подготовленное по особым правилам, изученное и закрепленное, то есть канонизированное действо» [Герасимов, 2001, с. 23]. О.М. Герасимовка ияреп, без билгеле бер кануннарны файдаланган уен тамашасы буларак спонтан халык биюен (пляска) һәм куелган, өйрәнелгән биюне (танец) аерабыз.

Тикшеренүчеләрнең түбәндәге фикере дә кызыклы: «танец – один из видов невербального общения, наделенного всеми функциями общения: функцией формирования и развития отношений, функцией познания людьми друг друга, функцией влияния и взаимовлияния, функцией организации межличностного взаимодействия. Выполнение посредством танца функций общения становится возможным благодаря тому, что он является целым комплексом невербальных знаков и сигналов, которые несут информацию о психологических особенностях личности и группы» [Монахова, 2014, с. 187]. Халык-сәхнә биюен шулай ук коммуникация терминнарында тасвирлап була. Е.Г. Монахова билгеләп үткәнчә, әгәр профессиональ булмаган бию өчен «чиста» аралашу функциясе хас булса, профессиональ биюдә тамашачы белән аралашу зур әһәмияткә ия, профессиональ сәхнә биюе халыкка адресланган трансляцияләнүче хәбәргә әверелә [Монахова, 2014, с. 187].

Әмма сүз халык-сәхнә биюенең хәбәр итүе турында гына түгел, аны эстетик кабул итү хакында да бара. «Сәнгатьне куллану», хәзерге заман социологлары теле белән әйткәндә, җәмгыятьнең эстетик ихтыяҗларын канәгатьләндерә [бу турыда кара: Белов, 2009, с. 48]. Бию-сәхнә сәнгате тамашачыда билгеле бер эмоциональ халәт тудырырга тиеш, бу эмоциональ мөнәсәбәт булдыруга караганда катлаулырак (мәсәлән, турыдан-туры бию хәрәкәтләрендә катнашучыларда). Шуңа күрә биюнең сәхнә драматургиясе, аны эстетик һәм сәнгати кабул итү законнары буенча төзү аеруча мөһим. Баштан ук халык биюе буларак синкретик характерга ия бию сәхнәдә дә синтетик сәнгать булып кала – кабул иткәндә аның һәр компоненты – музыкасы, хореографиясе, костюмнар, халык-сәхнә биюенең бер өлеше буларак пантомима – барысы да гаять мөһим. Ю.А. Кондратенко билгеләп үткәнчә, «танец как вид искусства, обладающий специфичным способом художественной рефлексии, в рамках которого посредством ритмо-пластически организованных в пространстве и во времени движений тела создается особый тип художественного языка» [Кондратенко, с. 7].

Бүгенге көндә биюләрне яздыруның гомум кабул ителгән бердәм системасы юк. Европа тикшеренүләрендә Рудольф фон Лабан

тәкъдим иткән метод кулланыла. Лабанның «Хореотика»сы өч үлчәмле язып алу системасыннан гыйбарәт һәм халык биюләрен генә түгел, балет спектакльләрен дә шактый зур төгәллек белән теркәргә мөмкинлек бирә. Техник күзлектән караганда, биш урыннан алып барылырга тиешле видеотөшерү иң ышанычлы ысул булып кала, ләкин бу очракта да күп кенә детальләрне күреп бетермәскә мөмкин (мәсәлән, озын күлмәкле кызның аяк хәрәкәтләрен). Россиядә украин хореографы В. Верховинец методикасы аеруча киң таралган, ул Э.А. Королева, Т.С. Ткаченко, Е.М. Марголис тарафыннан җентекләп эшләнгән һәм камилләштерелгән [кара: Верховинец, 1950]. Әмма, тәҗрибә күрсәткәнчә, бу система фольклор биюләренә караганда сәхнә биюләрен яздыру өчен күпкә кулайрак. Әлеге тикшеренүдә без С.С. Лисицианның язып алу системасына – кинетографиягә таянабыз [Лисициан, 1972]. Бу система А. Эйзенштейн тәкъдим иткән вертикаль символларга нигезләнгән, ул биюне яздырганда гәүдәнең горизонталь һәм вертикаль торышларын төшерергә мөмкинлек бирә.

Без нәкъ менә кинетография системасын биюләрне яздыруда иң нәтиҗәле ысул дип уйлыйбыз, чөнки ул башлангыч бию хәрәкәтләрен, халык бию культурасын теркәргә мөмкинлек бирә. Система авторы тәкъдим иткән сораштыру кәгазьләрендә мәгълүмат җитәрлек күләмдә һәм алар халыкның бию культурасы турындагы белемнәрне сизелерлек киңәйтергә мөмкинлек бирә. XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында татарлар үз хореографик культурасының бер өлешен югалта. Бу – мәдәният, икътисад һәм тормыш рәвешенең ассимиляциясе белән бәйләнгән. Шуңа күрә бию культурасын тикшерү шактый катлаулы – еш кына безгә теге яки бу биюнең чыганагын табу, аның модификацияләнү юлларын тулаем күзәтү авыр. Мәдәни багланышлар вакытында читтән кергән алынмалар да күп була, без бер үк бию хәрәкәтләре һәм мәгънәләре үзара охшаш гореф-гадәтләр белән очрашабыз, бу – татар халкы мәдәни тәңгәллегенең бердәм нигезле булуы турында сөйли. Шул ук вакытта без этнос эчендә аерым төркемнәрнең характерлы үзенчәлекләрен ачыклый һәм аерым субэтносларның этник үзенчәлеге ничек саклануын һәм төркем бердәйлеге барлыкка килүне күзәтә алабыз. Татарларның һәр этник төркеменә, гомуми хореографик культура белән беррәттән, үз фольклор биюләре булу да хас.

Тулаем фольклор биюләрен бүлгән кебек, татарларның фольклор биюләрен дә ике төргә аерып карарга мөмкин: йола биюләренә һәм йола биюләре булмаганнарга. Беренчесенә туй, календарь һәм рекрут биюләре керә; икенчесенә – уен биюләре, без аларны яшь төркемнәре буенча бүлә алабыз. Биюләрнең һәр төре, йола биюләре дә, йола биюе булмаганнары да, күмәк, ялгыз һәм парлы биюләр рәвешендә тәкъдим ителергә мөмкин.

Шулай итеп, без бию – бию культурасының төп система барлыкка китерүче элементы буларак, халык мәдәнияте кысаларында җитди үзгәрешләр кичергән дип раслый алабыз. Халык биюе акрынлап

үзенең беренчел тылсымлы функцияләрен, бергәлек формалаштыру, идентификацияләү һәм репрезентацияләү функцияләрен югалта. Сценографлар һәм этнохореологлар алдында башлангыч мәгънәләрне ачыклау, аларны, куелышта беренчел этник бию культурасы кодларының бер өлеше сыйфатында алга таба тапшыру өчен, расшифровкалау бурычы тора. Хореографлар халык биюләрен игътибар белән яздырып алалар, аларның мәгънәләренә төшенәләр, көндәлек биюне бию культурасының периферияcе буларак тикшерәләр. Хәзерге этнохореография тикшеренүләренең иң зур әһәмияте әнә шунда һәм аның төп кыенлыклары да шуның белән бәйләнгән.

Безнең очракта институтларда фольклор биюен кертергә кирәк. Югары белем бирү системасы зур кыенлыклар кичерә, фольклор биюен укыту методикасы юк. Студентларга фольклор биюен куйганда, аларның аяк очларын сузмыйча гына хәрәкәт итүләренә ирешү мөмкин түгел.

Фольклорчы хореографлар юк. Институтларда фольклор түгел, ә халык биюе укытыла. Түбәндәгеләрне укыту-өйрәтү зарур:

1) биюне – аралашу чарасы буларак;

2) татарларның субэтник төркемнәренең милли һәм географик характердагы үзенчәлекләрен;

3) татарларның теге яки бу субэтник төркеме урнашкан төбәктә казу эшләре алып бару, милли костюмны өйрәнү;

4) йола культурасын, барлык татар этник төркемнәре килеп чыгышының тылсымлы мәгънәсен, үсеш тарихын;

5) бию лексикасын, йола, тасвирлау методикасын. Кыр сораштыруы төзергә өйрәтү.

Татар фольклор биюе эзсез югалу чигенә якынлашты. Шул ук вакытта халык хореографиясенең бөтен катламнары да өйрәнелмәгән, иң аянычы шул: татар биюе, халык сәнгате күренеше буларак, үзенең табигый мохитеннән чыгып бара.

Хәзерге вакытта этник мәдәният контекстында хореографик фольклорны күзаллау һәм аңлауда яңа ракурсны билгеләргә вакыт җитте. Бу очракта вакытны ычкындырмау – мотивлаштыручы прецедентларның берсе. Бүген, ә илле яисә йөз елдан соң түгел, татар этнохореология мәктәбен ачарга кирәк. Татар фольклор биюен төшенү, тикшерү, өйрәнү һәм аякка бастыру юнәлешендә мөһим адымнар ясау, шул рәвешле татар халык биюе турында ялган күзаллауларны юкка чыгару зарур. Глобальләшү гасырында традицион мәдәният мөһим элемент булып тора һәм буыннарны үзара бәйләүче хезмәтен үти.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә мөмкин: хореографик фольклор әле исән, үзгәргән формада яши. Көнкүреш шартлары һәрдаим үзгәреп тора, бер фольклорны икенчесенә кысрыклап чыгара. Бу кисемдә Әстерхан татарларының фольклор биюләре теркәлгән, яздырып алынган һәм кинетографияләштерелгән. Тарихи вакыт аралыгында катламның үсеше ничек үзгәрер? Әгәр без хәзер, шушы минутта

татар фольклор биюенең типологик үзенчәлекләрен җентекләп тикшерүгә, классификацияләүгә һәм ачыклауга керешмибез икән, дөньякүләм әһәмияткә ия гаять зур мирасны югалтуыбыз бар, – халыкның бию лексикасын югалтуын телне җую белән чагыштырырлык.

Әдәбият

Белов В. А. Особенности формирования эстетических эмоций средствами хореографического искусства // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. 2009. № 1 (17). С. 48.

Верховинец В. Українська хореографія: Теорія украінского народного танця. Киів, 1919.

Герасимов О.М. Очерки по народной хореографии мари. Йошкар-Ола, 2001. С. 23.

Герасимова И.А. Философское понимание танца // Вопросы философии. 1998. № 4. С. 50.

Кондратенко Ю.А. «Система художественного языка танца: специфика, структура и функционирование»: дис. … д-ра искусствоведения. Саранск, 2010. С. 7 // Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat http://www.dissercat.com/content/sistema-khudozhestvennogo-yazyka-tantsa#ixzz508aZBHQu (дата обращения 03.12.2017).

Королева Э.А. Молдавский танец на русской сцене XIX века. Государственная публичная историческая библиотека (ГПИБ) 1968 г. С. 15–160.

Кэмп Д. Философские проблемы танцевальной критики. М., 1981.

Лисициан С.С. Старинные пляски и театральные представления армянского народа. Т. I. Ереван, 1958; Т. II. Ереван, 1972.

Марголис Е.М. О записи танца. М., 1950.

Монахова Е.Г. Социальная функция танца // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. 2014. № 9–10. С. 187.

Самойленко Е.В. Танцевальная культура: проблемы дефиниции, структура, ведущие функции // Наука и современность. 2011. № 12-1. С. 149.

Ткаченко Т.С. Народный танец. М.: Искусство, 1967. 656 с.

Фомин А.С. Танец в системе воспитания и образования. Т. I: Природа, теория и функция танца. Новосибирск, 2005. С. 26.

Умәров Дәүләт Исмәгыйль улы,

культурология кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Сәнгать белеме үзәге фәнни хезмәткәре